

Универзитет у Београду, Филозофски факултет –
Одељење за историју уметности, Београд

DOI 10.5937/kultura1859204P

УДК 725.18(497.11)

оригиналан научни рад

ГЕНЕРАЛШТАБ НИКОЛЕ ДОБРОВИЋА КАО МЕМОРИЈСКИ ТОПОС У 21. ВЕКУ

Сажетак: У раду се креће од претпоставке да је урбана структура својеврсни мнемотехнички механизам, то јест, како је то ефектно срочио Луис Мамфорд да „у граду време постаје видљиво”. Основно мнемотехничко полазиште јесте да постоји веза између слика/представа (*imagines*) и места (*loci*), те да се у свести онога ко ту везу успоставља може призвати и сећање (*memoria*) на одређени садржај. Пренесено у домен урбане структуре, град постаје место испуњено сликама које творе нарочит меморијски пејзаж. У том контексту реперна архитектонска дела имају изразиту важност. Стога ће се у овом раду, а полазећи од наведених претпоставки, испитивати место зграде Државног секретаријата за народну одбрану (познате као „Генералиштаб”) архитекте Николе Добровића у меморијском пејзажу Београда. С тим у вези, узео се у обзир значај Генералиштаба као споменика културе, те његова баштинска вредност, али и кохерентност предлога за пренамену и реконтекстуализацију овог комплекса. Брзина којом је Генералиштаб, за нешто више од пола века трајања, мењао своју меморијску конотацију, од архитектонског споменика (као метафора Сутјеске или артикулација Бергсонове филозофије), преко места страдања (након НАТО бомбардовања 1999), до полигона за политичко жонглирање друштвеним ресурсима (21. век), указује на несталност меморијских садржаја, те и на потребу за њиховим очувањем.

Кључне речи: град као мнемотехнички механизам, Никола Добровић, Генералштаб, баштинске вредности, урбана меморија, меморијски пејзаж

Увод

Иако градове најчешће доживљавамо као просторне структуре, они су ипак и производ времена.¹ Значај њихове времешности и временитости се огледа и у томе што, како је то одавно уочено, урбане структуре, зграде, објекти, улице, споменици, сведоче о добу када су подигнути, и то неретко сигурније и уверљивије од писаних, званичних и протоколних докумената.² Градови су нужно акумулације различитих културних модела и државних интереса, друштвених нужности и индивидуалних израза, чинећи тако простор јединственог урбаног наслеђа. Стога се као истраживачки домен град увек мора третирати као визуелна и симболична целина, састављена од мноштва различитости. Резултат овог специфичног процеса производње чији су основи ресурси простор и време готово да је дословно очигледан – у граду време постаје видљиво, а сам град постаје мнемотехнички механизам.

У хуманистичком наслеђу, базираном на развоју умећа памћења (*ars memorativa, ars memoriae*) од античких времена, основно мнемотехничко полазиште јесте да постоји веза између слика/представа (*imagines*) и места (*loci*), те да се у свести онога ко ту везу успоставља може призвати и сећање (*memoria*) на одређени садржај. Пренесено у домен урбане структуре, град постаје место испуњено сликама које творе нарочит меморијски пејзаж.³ Овом везом, као уводном напоменом, своју семиналну студију о умећу памћења започиње и Франсис Јејтс (Francis Yates). Јејтс прати развој умећа памћења кроз антику, средњи и нови век, анализирајући притом мнемотехничке моделе који се постепено одвајају од реторичких извора, крећући се ка сложеним и херметичким системима чији је циљ конструисање слике света. Реторичке фигуре уступају место графичким приказима који постају *de facto* архитектонски нацрти. Усложњавањем основних

---

1 Mumford, L. (1904) *The Culture of Cities*, London: Secker & Warburg, p. 4.

2 Упоредити: „If I had to say which was telling the truth about society, a speech by a Minister of Housing or the actual buildings put up in his time, I should believe the buildings” – Clark, K. (2005) *Civilization: a Personal View*, London: John Murray Publishers Ltd, p.18. [„Ако бих морао да одлучим шта говори истину о друштву, говор Министра грађевина или грађевине подигнуте у његовом мандату, веровао бих грађевинама.”]

3 Yates, F. (1966) *The Art of Memory*, London and New York: Routledge & Kegan Paul, p. XI.

полазишта – при чему се „места” и „слике” удружују у просторне структуре – уметност памћења изградила је веома компликоване просторно-меморијске системе који за циљ имају складиштење великог броја информација, односно знања. „Простор није средина (стварна или логичка) у којој се распоређују ствари, него средство којим постаје могућ положај ствари. То ће рећи да простор, уместо да га замишљамо као неку врсту етра у којему се купају све ствари или да га поимамо као једну значајку која им је заједничка, морамо помишљати као универзалну могућност њихових свеза”, пише Мерло-Понти (Merleau-Ponty) у *Фенеоменологији перцепције*.⁴ Тако је и *ars memorativa* као свој предмет и услов функционисања поред слика и места наметнула још једну значајну категорију – простор. Модерно доба донело је, парадоксално или не, заборав умећу памћења, али се може рећи да су се постојећа искуства, интуитивно или срачунато, стекла у нарочит *меморијски пејзаж* који и данас обликује нашу спознају света.

Ако ове менемотехничке премисе пренесемо у домен урбане структуре, град постаје место испуњено сликама које творе нарочит меморијски пејзаж. У том контексту реперна архитектонска дела имају изразиту важност. Стога ће се у овом раду, а полазећи од наведених претпоставки, испитивати место зграде Државног секретаријата за народну одбрану (познате као „Генералштаб”) архитекте Николе Добровића у меморијском пејзажу Београда. С тим у вези, узео се у обзир значај Генералштаба као споменика културе, те његова баштинска вредност, али и кохерентност предлога за пренамену и реконтекстуализацију овог комплекса.

Imago

Двадесет други децембар се у Социјалистичкој Југославији обележавао као Дан Армије. Била је то успомена на дан када је у босанскохерцеговачком месту Рудо 1941. године формирана прва регуларна јединица Народноослободилачке војске Југославије – Прва пролетерска ударна бригада. Шездесет четири године касније, тадашњи потпредседник владе Републике Србије Мирољуб Лабус, на исти двадесет други дан децембра, потписао је *Одлуку о утврђивању зграда Генералштаба Војске Србије и Црне Горе и Министарства одбране у Београду за споменик културе*. Одлука је објављена неколико дана касније у *Службеном гласнику Републике Србије* (број 115 од 27. децембра 2005). У њој између осталог стоји:

---

4 Merleau-Ponty, M. (1978) *Fenomenologija percepcije*, Sarajevo: Veselin Masleša, str. 257.

Споменик културе Зграде Генералштаба Војске Србије и Црне Горе и Министарства одбране, Кнеза Милоша 33-41

Споменик културе саграђен је 1956-1965. године, према пројекту једног од највећих представника југословенског модерног покрета у архитектури Николе Добровића. Чини га комплекс зграда Генералштаба Војске Србије и Црне Горе и Министарства одбране.

Комплекс карактеришу два монументална, степенасто завршена тракта који се каскадно спуштају ка Немањиној улици, креирајући на тај начин урбани симбол градске капије. Трактови су постављени паралелно са Улицом кнеза Милоша и повучени су са регулационе линије, тако да им се прилази кроз два доминантна портика. Осим експресивних каскадних форми, фасаде одликује примена контрастних материјала – робусног, буњастог камена из Кошерића, мрко-црвене боје, на који су налегле беле, углађене мермерне плоче са острва Брача. Убедљив визуелни мотив представљају прозорске траке на фасадама, обликоване у духу позног модернизма. Мотив куле, постављене као визуелни акценат на завршетку једног тракта (Б), такође доминира целокупном силуетом комплекса.

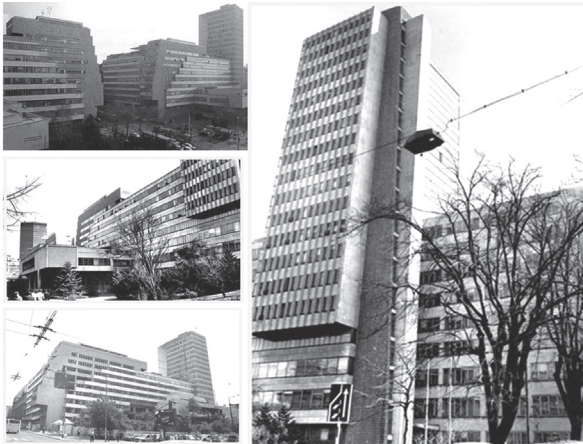
Споменик културе је једино и најкомплексније остварење уваженог модернисте Николе Добровића који заузима посебно место у српској и широј југословенској архитектури. Како својим експресивним формама, тако и урбанистичком диспозицијом и снагом целокупног ансамбла, постављеног на раскршћу најпрометнијих градских саобраћајница, овај архитектонски комплекс постао је једна од најмаркантнијих урбаних слика Београда.⁵

Тако је у званичној форми створена и још једна (вербална) слика, слика о Генералштабу као споменику културе. Но слично као што у случају некадашњег Дана Армије постоји једна зачкољица – Прва пролетерска је заправо била основана 21. децембра (на дан званичног Стаљиновог рођендана), а 22. децембар је био први дан борбе новоформиране бригаде – тако и у случају *Одлуке* о утврђивању Генералштаба за споменик културе постоји једна недореченост. Наиме, у *Одлуци* се не може прочитати да је 29. и 30. априла, а други пут између 7. и 8. маја 1999. године комплекс Добровићевог Генералштаба био бомбардован и делимично уништен. Другим речима, Генералштаб је утврђен као споменик културе

---

5 „Одлука о утврђивању зграда Генералштаба Војске Србије и Црне Горе и Министарства одбране у Београду за споменик културе”, *Службени гласник РС*, број 115 од 27. децембра 2005.

као неоштећене грађевине, па се у наставку *Одлуке* и утврђују и мере заштите споменика културе: „1) очување аутентичног изгледа, хоризонталног и вертикалног габарита, конструктивних и обликовних елемената архитектуре, као и оригиналних материјала”, 2) редовно праћење стања и одржавање конструктивно-статичког система, кровног покривача, свих фасада, ентеријера и исправности инсталација у споменику културе”, као и заштићене околине: „1) забрана градње или постављање објеката трајног или привременог карактера који својом наменом, габаритом, волуменом и обликом могу угрозити или деградирати споменик културе и његову заштићену околину, 2) урбанистичко, комунално и хортикултурно уређење, одржавање и коришћење простора заштићене околине споменика културе”. Сасвим је оправдано претпоставити да се на овакво решење одлучило управо зато што се оштећење Генералштаба могло протумачити као уништење или „губитак својстава од посебног културног и историјског значаја”, што би по важећем Закону о заштити културних добара могло довести у питање статус Генералштаба као споменика културе⁶. Тиме је комплекс додатно правно заштићен. С друге стране, будући да је 1999. године један његов део уништен, јасно је да целовити Генералштаб – онако како је описан у *Одлуци* – није део постојеће архитектонске-урбанистичке структуре Београда, већ *јавне меморије града* (слика 1).

Слика 1 Споменик културе Зграда Генералштаба Војске Србије и Црне Горе и Министарства одбране, Кнеза Милоша 33-41; извор: http://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/savski_venac/zgrada_generalstaba_dobrovic.html

---

6 „Културно добро које је уништено или нестало, односно које је изгубило својства од посебног културног и историјског значаја, или је трајно изнето или извезено у иностранство, брише се из регистра културних добара.” – *Закон о културним добрима*, члан 63. Закон је објављен у „Службеном гласнику РС”, бр. 71/94.

Locus

Иако призива метафоричност попут Борхесових заводљивих „улица које се сећају да су некада биле пољане”, *урбана меморија* није тек језичко-стилска фигура. У новијим истраживањима урбана меморија препознаје се као домен у коме је концепт *памћења* повезан са појмовима као што су аутентично, лично, субалтерно, ауратично и хуманизовано (за разлику од масовних медија и глобализацијских процеса који се сматрају изворима амнезије), при чему *урбана меморија* чини да се градови означавају као места на којима се животна искуства памте и обликују ван доминантних намера архитеката, урбаниста, служби заштите, иако су управо ове професије често заслужне за формирање маркера и „окидача” за урбана сећања.⁷

Простор на коме се налази Генералштаб има вредну историју, али је занимљиво да се она може пратити од када је – да се послужимо још једном мнемотехичком формулацијом – овај простор у градитељском смислу био *tabula rasa*. „Нулта стање” изграђености, захваљујући (гледано из историјске перспективе) значајној удаљености од „оног дела вароши што лежи у шанцу”, може се утврдити све до осаманестог века. Тада, током кратке аустријске владавине (1718–1739), за овај простор су везани планови за уређење Српске доње вароши. Ономе што ће у овом периоду бити изграђено, те преобличено повратком османске власти, почетком 1804. године пресудиће српски устаници из војних разлога, палећи га и затирући током опасаде Београда. Воштана табла је поново била избрисана.

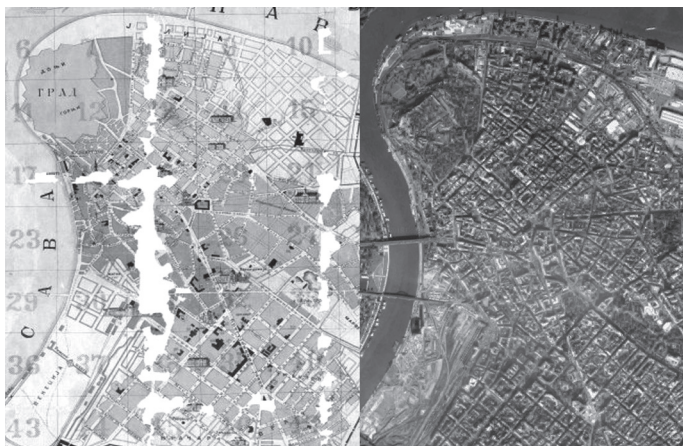
У њу ће нове знакове урезати кнез Милош Обреновић који је тридесетих година деветнаестог века, столујући још увек у Крагујевцу, планирао да овај простор постане административно, војно и управно седиште града. Проглашење Београда за престоницу кнежевине Србије, указом кнеза Михаила 1841. године, даће замајац таквим плановима. У периоду од четврте деценије до краја „дугог” деветнаестог века биће изграђени зграде *Совјета*, двора, тј. Државног савета и Министарства финансија, Велика касарна, Артиљеријска школа/Војна академија, Вазнесењска црква, Министарство војно, Нова војна академија, Касарна VII пука. У периоду између два светска рата биће изграђени Министарство финансија (на самом углу улица Кнеза Милоша и Немањине), Министарство пољопривреде, палата Генералштаба,

---

7 Cf. Crinson, M. (ed.) (2005) *Urban Memory. History and amnesia in the modern city*, London and New York: Routledge, p. XII

Министарство саобраћаја и зграда намењена Министартву грађевина.⁸

Након Другог светског рата, простор у коме ће се наћи Добровићев Генералштаб ваља сагледати у ширем контексту, то јест у домену Добровићевог пројекта „Великог Београда“, чији је задатак био да се при урбанистичком „сем потпуног задовољавања економских и практичних задатака живота, користе такође и сва преимућства рељефа, обликовања далеких видика, омогућавајући снажној дикцији природе да дође у склопу града до потпуног изражаја“. Како поуздани истраживач дела Николе Добровића Марта Вукотић Лазар сумира: „’Велики Београд’ је била визија у којој се све значајне тачке београдског рељефа на плану града морају изразити: Баново брдо, Топчидерска звезда, Опсерваторија, Вишњичка узвишица, Миленијумска кула у Земуну, линија Бежанијске косе, Калемегдан, а средишњи део будућег ’Великог Београда’ представљао је будући Нови Београд, чија је изградња започела под Добровићевим руководством након Другог светског рата.”⁹ Имајући на уму да је Генералштаб једини објекат који је Добровић изградио у Београду, овај контекст, иако у истраживањима често маргинализован, чини се свакако вредним пажње (слика 2).

Слика 2 Од Бешлића до Гугла; извор: „Бешлићев” план Београда 1893 / <https://www.google.rs/maps/place/Belgrade>, 2018.

- 8 Историјат места дат је на основу: Ковачевић, Б. (2001) *Архитектура зграде Генералштаба*, Београд: Новинско-информативни центар Војска, стр. 21–31. Колеги Ковачевићу дугујемо и захвалност за наведене Борхесове стихове.
- 9 Vukotić Lazar, M. (2015) Uloga arhitekta Nikole Dobrovića na implementaciji savremenih urbanističkih i arhitektonskih teorija i poetika u institucionalno planiranje urbanog razvoja Beograda: Prilog sagledavanju i tumačenju „Dobrovićevog Generalštaba“ u kontekstu vizije „Velikog Beograda”, *Гласник Етнографског института САНУ*, v. 63, n. 2, Београд: ЕИ САНУ, стр. 412.

Након НАТО бомбардовања 1999. године, Генералштаб ће се преселити у још један просторни домен. Уз физичку локацију, потцртану раскрсницом улица Кнеза Милоша и Немањине, где је стајао урушени објекат, Генералштаб се сели у домен јавне имагинације, то јест у нарочит простор чије је проширење засновано на имагинацији јавног мњења.¹⁰ У овом контексту, Генералштаб се појављује у два вида: као целовит архитектонски објекат (при чему је нужно „замислити” урушене делове да би се стекла целовита представа) и као објекат преиначене намене (где имагинативни потенцијал варира од институционалног или појединачног, индивидуалног „замисљања” пренамене). Било како било, савремени меморијски *locus* Генералштаба је добио сасвим адекватно, имајући на уму време у коме живимо, медијско проширење, те треба разумети да *место* у овом смислу не представља само укрсницу географских координата, већ раскршће токова приватне и јавне меморије, те меморије града и појединаца.

Memoria

Пре него што се вратимо питању Генералштаба, застанимо мало да бисмо резимирали каква је последица промена представа о слици и месту за разумевање меморијских садржаја. Промена представе, као и брзина те промене, у основи су одређивања хоризонта памћења. У контексту економије слике¹¹, могло би се рећи да смена слика чини простор. Бржа смена чини тај простор интензивнијим, спорија мање интензивним. Јединице памћења, „меморијски пакети” уписани (фиксирани) у сликовним садржајима, пропорционални су интензитету простора дефинисаним брзином промене. Простори памћења имају моћ да управљају представама о прошлости и интензитетом њихових промена. Јер, на крају крајева, мнемотехника, реторичко умеће памћења, одувек је уједно била и оруђе моћи. Моћи која делује на тело и ум. На једном месту у *Генеалогiji морала* Ниче (Fridrich Nietzsche) каже: „Нешто се утискује да би остало у памћењу: само оно што не престаје да причињава бол остаје у памћењу”. Бол као најмоћније средство мнемонике, наставља Ниче, „један је од основних ставова из најстарије (нажалост и најдуже)

---

10 Упоредити: Попадић, М. (2017) Макета као јавни простор, *Култура*, бр. 154, Београд: Завод за проучавање културног развоја, стр. 215-227.

11 Под „економијом слике” овде подразумевамо уређени однос простора и памћења који комуницирају кроз медиј сликовног, визуелног, имагинарног. Просторно-меморијски односи учествују у производњи, расподели, размени и потрошњи сликовних садржаја. Отуда, истражујући проблем међуодноса простора и памћења, нужно говоримо и о економији слике.

психологије на земљи”.¹² Савремено доба донело је нову „психологију” и дало је примат слици (ликовној, медијској, виртуелној). Стога можемо рећи, пратећи Ничеа – нешто се утискује да би остало у памћењу: само оно што не престаје да бива видљиво остаје у памћењу.

У уобичајеној интерпретацији – оној која се с непорецивим правом бави Генералштабом као врхунским делом модерне архитектуре – најдоминтније су две меморијске представе. Једна приказује Генералштаб као формалну метафору мотива Сутјеске, друга као архитектонску артикулацију Бергсоновског концепта покренутог простора. Иако се прва може означити као „популистичка”, а друга као „архитектоничка” чињеница је да су овакве интерпретације резултат вредних истраживачких напора, заснованих на историографским, критичким и аналитичким методама. Као такве, иако понекад интониране високим полемичким тоновима, ове интерпретације остају у домену аргументованих ставова и начела научне скромности.¹³

Међутим, у прве две деценије 21. века Добровићев Генералштаб је као топос добио један значајно другачији – и културни и друштвени – меморијски садржај. Његов извор није академски, ни стручни, ни професионални, већ припада домену онога што би се у најширем назвало „јавно мњење” и то са немалим примесима банализације. Стога ћемо дати оквирну хронологију дешавања везану за ову „меморијску пренамену” (праћену дужим цитатима не бисмо ли представили и њихов аутентичан дух), а потом понудити и неколико речи анализе.

---

12 Ниче, Ф. (1993) *Генеалогичка морала*, Београд: СКЗ, стр. 271-272.

13 Упоредити: Ковачевић, нав. дело; Богуновић, С. (2000/2001) Теорија покренутости простора као филозофски основ зграде Генералштаба Војске Југославије у Београду, у: *Годишњак града Београда*, књ. 47/48, Београд: Музеј града Београда, стр. 253-262.; Vukotić Lazar, M. (2002) *Београдско раздобље архитекте Николe Добровића (1945-1967)*, Београд: Plato; Kulić, V. (2010) Архитектура и политика читања: случај Generalštaba у Београду. *Prostor у kretanju, Republika*, стр. 476-477 (2010), 08. 06. 2018. <http://www.republika.co.rs/476-477/21.html>; Матејић, М. (2012) Прилог проучавању зграде Генералштаба архитектe Николe Добровића: концепт и искуство простора, *Наслеђе*, бр. 13, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр. 167-183; Davenport, B. (2015) A Heritage of Resistance – The Changing Meanings of Belgrade’s Generalštáb, in: *War and cultural heritage: biographies of place*, M. L. S. Sørensen and D. Viejo Rose (eds.) Cambridge: Cambridge University Press, pp. 156-183; Vukotić Lazar, M. (2015) Uloga архитектe Николe Добровића на имплементацији савремених урбанистичких и архитектонских теорија и poetика у институционално планирању urbanог развоја Београда: Прилог sagledavanju и тумачењу „Добровићевог Generalštaba” у контексту визије „Velikог Beograda”, *Гласник Етнографског института САНУ*, v. 63, n. 2, стр. 411-431.

Иако је 2005. године утврђен за споменик културе, статус Генералштаба се већ 2007. године нашао под лупом: „Републичка дирекција за имовину најавила је 14. септембра 2007. да ће Министарству културе Србије упутити иницијативу да зградама Генералштаба, тешко оштећеним током НАТО бомбардовања, буде укинут статус споменика културе. Том приликом, Србољуб Панић, заменик директора Дирекције за имовину, објаснио је да би једна од зграда (такозвани објекат Б, који се налази на углу Кнеза Милоша, Немањине и Бирчанинове улице) могла да буде продата за више него двоструку цену од оне која је постигнута за зграду савезног МУП-а (29 милиона евра) и да је већ заинтересовано 'неколико великих европских конзорцијума'. Међутим, пошто овај комплекс има статус споменика културе, будући купац морао би да га рестаурира и бар фасаду врати у првобитно стање. 'То не одговара потенцијалним инвеститорима. Они процењују да би такви радови били потпуно неисплативи и желе да изграде нови објекат', објаснио је Панић ..."¹⁴ Тако се над Генералштабом, после НАТО бомби, надвио први маљ за рушење, али не без реакције и стручне и лаичке јавности. Ипак ово је један од првих наговештаја да је некадашње војно средиште постало веома занимљиво за инвеститоре различитих профила. Након ове најаве, у јавном дискурсу постало је уобичајено да се о Генералштабу размишља као о објекту који треба у најумеренијој варијанти пренаменити, а у најдрастичнијој срушити не би ли се тако ослободила вредна локација за комерцијалне инвеститоре.

Упоредо ће се појавити предлози и с другачијим циљевима пренамене, а који у Генералштабу виде не само лукративни потенцијал. Тако ће дневни лист *24сатa*, у броју од 27. априла 2009. године, под насловом „Култура ће добити свој Генералштаб“, донети следећи прилог: „Комплекс зграда Генералштаба, бомбардованих 1999. године, могао би да постане необични центар културе са видиковцима и хотелом у кули. Комплекс не би био комплетно реконструисан, већ само његов ентеријер, а рупе које су настале приликом бомбардовања биле би искоришћене као атракција. (...) Генералштаб се састоји од три зграде: А, Б и Ц. Оне би биле реконструисане по узору на популарне музеје савремене уметности Тејт Галерије у Лондону, Гугенхајм музеја у Њујорку и Помпиду у Паризу. Замисао је да комплекс Генералштаба у улици Кнеза Милоша буде главни центар за сакупљање дела савремене уметности и истовремено центар за продукцију и истраживање, упознавање са зградом и њеном вредношћу – каже за

---

14 Skrozza, T. (2007) Bitka za Sutjesku, *Vreme*, br 873, 27. 09. 2007., 08. 06. 2018. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=513463>

могу урушити у случају елементарних непогода, што представља непосредну опасност. За обнову Генералштаба, о чему је 'Ало!' већ писао, заинтересовани су инвеститори из Уједињених Арапских Емирата, а једна од идеја је да на том месту буде луксузни хотел."¹⁵ Да није реч тек о сензационалистичким написима, потврдио је и Тањуг десетак дана касније, преносећи и изјаве високих званичника: „Вучић [Први потпредседник владе и Министар одбране] је новинарима, на церемонији уручења медаља за ревносну службу припадницима сектора одбране, рекао да би реализовање програма и планова о којима је разговарао са шеиком Мухамедом било добро за Србију. Један од тих пројеката могао би бити и изградња хотела на месту зграде Генералштаба која је тешко оштећена у бомбардовању НАТО, али ту одлуку, како је рекао, не може да донесе један човек. – Ја у овоме не видим ништа лепо. Није спорно да подигнемо споменик свим жртвама НАТО агресије, свим војницима који су убијени, али не видим никакав смисао да ово овако изгледа – рекао је Вучић. Он је изразио жаљење због тога што се у Србији свакој позитивној иницијативи нађе замерка и мана, због чега су потребне деценије да се било шта суштински промени."¹⁶ Упозорени оваквим изјавама стручна јавност (Академија архитектуре Србије, Друштво архитеката Београда, Удружење архитеката Србије, ДО.КО.МО.МО Србија и др.) покренула је низ активности које су за циљ имале да се скрене пажња на значај Добровићевог Генералштаба, укључијући и отворену петицију против рушења.¹⁷ Ипак, у томе се делимично успело, јер је две године касније: „Постављањем крана испред зграде Генералштаба А, на углу улица Кнеза Милоша и Немањине почело је рушење око 5.000 квадрата тог објекта оштећеног у НАТО бомбардовању 1999. године. Тај посао требало би да се оконча у мају следеће године, казао је Братислав Гашић, министар одбране, и нагласио да ће 'учинити све што буде требало да се очува ранији изглед зграде Генералштаба, која је унутра, иза фасаде, у знатно лошијем стању него што се споља може видети'. – Желимо да задржимо предњи део и везу са нашим старим Генералштабом. Задржаћемо бели мермер са Брача и црвени камен јер су највредније од онога што је остало. Циљ нам

---

15 „Ekipa Alo!“ (2013) Šeici kupuju srpske luke, Generalštab sve bliže da postane hotel, *Alo!* 02. 02. 2013., 08. 06. 2018. <http://arhiva.alo.rs/vesti/aktuelno/seici-kupuju-srpske-luke-generalstab-sve-blize-da-postane-hotel/10273>

16 Tanjug, 12. 02. 2013., Šeici grade luskuzni hotel na mestu ruševina Generalštaba? <https://www.blic.rs/vesti/ekonomija/seici-grade-luskuzni-hotel-na-mestu-rusevina-generalstaba/s8v1kcw>

17 Упоредити: Кара Пешић, Ж. (2013) Лапот је штедљивији, *Политика*, (додатак „Наука, култура, уметност“, субота 02. март 2013.)

је да објекат оспособимо и да, кад све буде завршено, Војска Србије у њему реализује своје активности – истакао је Гашић.”¹⁸

Две године касније настављено је жонглирање сензационалистичким најавама и институционалним плановима. Тако је на пролеће 2017. година са највиших државних инстанци објављено решење за пренамену простора: „Председник Владе Републике Србије Александар Вучић председавао је седници Одбора за подизање споменичког комплекса Стефану Немањи на којој је одлучено да ће тај комплекс бити подигнут на углу улица Кнеза Милоша и Немањине. Реч је о месту где се некада налазио део зграде Министарства одбране, који је срушен у агресији НАТО-а 1999. године, саопштила је владина Канцеларија за сарадњу с медијима. Одбор је донео одлуку и о расписивању међународног конкурса за споменички комплекс Стефану Немањи. Одлуком је одређена и висина новчаних награда за учеснике конкурса: прва награда ће износити 6.000.000,00 динара, друга 3.000.000,00 динара, трећа 2.000.000,00 динара, док ће сви остали учесници за своје радове добити 100.000,00 динара. Учесницима конкурса биће омогућено да предложи решења која ће предвидети да у новом споменичком комплексу буде сачуван део старе зграде Министарства одбране, који је дело архитекте Николе Добровића.”¹⁹ И поред, чинило се, ове коначне одлуке с највишег нивоа, у оном сензационалистичком делу јавности појавио се наслов који преноси да „Трамп хоће Генералштаб! Жели да гради хотел на месту бомбардоване војне зграде!”, те да: „Трампова компанија хоће да у елитни хотел у Београду уложи огроман новац, а само за локацију спремна је да плати чак 70 милиона долара! Српски ’Трамп хотел’, тврде упућени, имао би више од 250 апартмана, а комплекс на око 85.000 квадрата обухватао би и ресторане, галерије, коцкарнице, кафиће, бутике, тржне и спа центре! Овај хотел био би први Трампов хотел ван САД и Панаме, што стручњаци оцењују као изузетну туристичку рекламу за Србију и Београд.”²⁰ Коначно, крајем 2017. године постало је јасно да коначног решења за сада нема: „Згра-

---

18 Mučibabić, D. (2015) Ruši se deo zgrade Generalštaba, *Politika* 27. 11. 2015., 08. 06. 2015., <http://www.politika.rs/sr/clanak/344316/Beograd/Ruise-deo-zgrade-Generalstaba>

19 Tanjug, 28. april 2017., Muzej Stefana Nemanje na mestu Srušenog Generalštaba, 08. 06. 2018., <http://www.politika.rs/sr/clanak/379416/Muzej-Stefana-Nemanje-na-mestu-srušenog-Generalstaba>

20 Jovanović, M. i Dobromirović, M. (2017) Tramp hoće Generalštab! Želi da gradi hotel na mestu bombardovane vojne zgrade!, *Informer* 19. 07. 2017., 08. 06. 2018. <http://informer.rs/vesti/drustvo/340656/tramp-hoce-generalstab-zeli-da-gradi-hotel-na-mestu-bombardovane-vojne-zgrade>

да бившег Генералштаба неће бити претворена у хотел, али ни како је најављено у Музеј српског средњег века, већ би могла да постане објекат јавне намене или да послужи некој администрацији! – Тек ће се одлучити шта ћемо урадити са зградом Генералштаба. Могуће је да ће она бити реновирана и претворена у објекат јавне намене или ће послужити некој администрацији. То тек остаје да се види – прокоментаришао је успутно градски менаџер Горан Весић на последњој седници Скупштине града Београда. А баш на том заседању градског парламента пала је одлука да се Музеј српског средњег века, а с њим и споменик Стефану Немањи, уместо на простору некадашњег Генералштаба у Улици кнеза Милоша, пресели на Савски трг, у зграду Главне железничке станице.”²¹ Тако је Генералштаб за две деценије 21. века прешао пут од споменика културе, лукративне инвестиције, уметничког центра („по узору на популарне музеје савремене уметности Тејт Галерије у Лондону, Гугенхајм музеја у Њујорку и Помпиду у Паризу”), луксузног хотела (*ala* „хиљаду и једне ноћи” или „Трамп Тац Махал” франшизе), споменичког комплекса посвећеног Стефану Немањи, Музеја средњег века, до решења које „тек остаје да се види”.

Закључак

Описани след дешавања свакако је у директној супротоности са архитектонским, урбанистичким и урбаним значајем Добровићевог Генералштаба. Он је још једно сведочанство – уз бројне примере савремене „споменичке културе” у Београду – *меморијске дезоријентације* друштва, разапетог између тренутних и комеморативних вредности, како би их у једној старој класификацији препознао Алојз Ригл. Брзина којом је Генералштаб мењао своју меморијску конотацију, од архитектонског споменика (као метафора Сутјеске или артикулација Бергсонове филозофије), преко места страдања (након НАТО бомбардовања 1999), до полигона за политичко жонглирање друштвеним ресурсима (21. век), указује на несталност меморијских садржаја, те и на потребу за њиховим очувањем. Решење које „тек остаје да се види”, подсећа на раније наведену парафразу Ничеових ставова где „нешто се утискује да би остало у памћењу: само оно што не престаје *да бива видљиво* остаје у памћењу”. Иако будућа решења (будимо оптимисти) могу донети и повољнији расплет за очување Генералштаба као споменика

---

21 Tulimirović, D. (2017) Ni hotel, ni muzej. Zgrada Generalštaba mogla bi da dobije potpuno neočekivanu namenu, *Blic*, 07. 10. 2017. <https://www.blic.rs/vesti/beograd/ni-hotel-ni-muzej-zgrada-generalstaba-mogla-bi-da-dobije-potpuno-neocekivanu-namenu/121kpl3>

културе, бескрајно одлагање сасвим сигурно поплучава пут ка друштвеној амнезији.

Зато приметимо на крају још једну битну просторно-меморијску релацију. Као што су предани истраживачи београдског урбанизма и архитектуре већ указивали, Добровићев Генералштаб има значајно место у артикулацији Савског амфитеатра. Ипак, парадоксално или не, као да су рецентне градитељске активности на овом простору (везане за пројекат „Београд на води“) скренуле пажњу, између осталог, и са значаја Генералштаба у меморијској матрици града.²² Тако је и последњи званични државни пројекат за регенерацију Генералштаба „склизнуо“ низ Немањину улицу до Железничке станице, која је у међувремену изгубила своју првобитну функцију. Но, присетимо се онда и да се некада, у доба када је Железничка станица осванула у Београду, Немањина улица звала Споменичка, као и да је споменик *оно што претрајава време*.

Изворне вредности Добровићевог дела (ликовност, архитектоничност, урбанистичка композиција, сугестивност, маркантност...) сачуване су у ономе што је преостало од комплекса Генералштаба.²³ Иако му актуелно време и њему својствене тренутне вредности нису наклоњени, чини се да је управо то оно што ће сачувати Генералштаб. У међувремену – док не стигну пословична „боља времена“ – требало би се подсетити да баштине нема без баштиника. Генералштаб је препознат као споменик културе на основу својих архитектонских и урбанистичких вредности. Ипак, за своје баштинике он би морао да буде сведочанство о истрајности, креативности и визионарству. Јер, коначно, управо су то представе које је Генералштаб Николе Добровића уписао у меморијски пејзаж Београда.

ЛИТЕРАТУРА:

Богуновић, С. (2000/2001) Теорија покренутости простора као филозофски основ зграде Генералштаба Војске Југославије у Београду, у: *Годишњак града Београда*, књ. 47/48, Београд: Музеј града Београда, стр. 253-262.

Кара Пешић, Ж. (2013) Лапот је штедљивији, *Политика*, (додатак „Наука, култура, уметност“, субота 02. март 2013.)

---

22 Упоредити: Ћук, А. (2017) Aleksandar Kadijević, istoričar arhitekture, o menjanju identiteta glavnog grada. „Beogradom na vodi“ započeto je anuliranje graditeljske istorije, *Danas*, 19. маја 2017., 08. 06. 2018. <https://www.danas.rs/kultura/beogradom-na-vodi-zapoceto-je-anuliranje-graditeljske-istorije/>

23 Док се срушени део захваљујући снази сачуваног, као у древним херметичким формулама, „исказује својим одсуством“.

- Ковачевић, Б. (2001) *Архитектура зграде Генералштаба*, Београд: Новинско-информативни центар Војска.
- Матејић, М. (2012) Прилог проучавању зграде Генералштаба архитектке Николе Добровића: концепт и искуство простора, *Наслеђе*, бр. 13, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр. 167-183.
- Ниче, Ф. (1993) *Генеалогичка морала*, Београд: СКЗ.
- Попадић, М. (2017) Макета као јавни простор, *Култура*, бр. 154, Београд: Завод за проучавање културног развика, стр. 215-227.
- Clark, K. (2005) *Civilization: a Personal View*. London: John Murray Publishers Ltd.
- Crinson, M. ed. (2005) *Urban Memory. History and amnesia in the modern city*, London and New York: Routledge.
- Ћук, А. (2017) Aleksandar Kadijević, istoričar arhitekture, o menjanju identiteta glavnog grada. "Beogradom na vodi" započeto je anuliranje graditeljske istorije, *Danas*, 19. maja 2017., 08. 06. 2018., <https://www.danas.rs/kultura/beogradom-na-vodi-zapoceto-je-anuliranje-graditeljske-istorije/>
- Davenport, B. (2015) 'A Heritage of Resistance' – The Changing Meanings of Belgrade's Generalštab, in: *War and cultural heritage: biographies of place*, eds. Sørensen, M. L. S. and Viejo Rose, D. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 156-183.
- Ekipa Alo! (2013) Šeici kupuju srpske luke, Generalštab sve bliže da postane hotel, *Alo!* 02. 02. 2013., 08. 06. 2018. <http://arhiva.alo.rs/vesti/aktuelno/seici-kupuju-srpske-luke-generalstab-sve-blize-da-postane-hotel/10273>
- Jovanović, M., Dobromirović, M. (2017) Tramp hoće Generalštab! Želi da gradi hotel na mestu bombardovane vojne zgrade!, *Informer* 19.07.2017., 08.06.2018. <http://informer.rs/vesti/drustvo/340656/tramp-hoce-generalstab-zeli-da-gradi-hotel-na-mestu-bombardovane-vojne-zgrade>.
- Kulić, V. (2010) Arhitektura i politika čitanja: slučaj Generalštaba u Beogradu. Prostor u kretanju, *Republika*, 476–477 (2010), 08.06. 2018. <http://www.republika.co.rs/476-477/21.html>.
- Merleau-Ponty, M. (1978) *Fenomenologija percepcije*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Mučibabić, D. (2015) Ruši se deo zgrade Generalštaba, *Politika* 27.11.2015., 08.06. 2015., <http://www.politika.rs/sr/clanak/344316/Beograd/Rusi-se-deo-zgrade-Generalstaba>
- Mumford, L. (1940) *The Culture of Cities*, London: Secker & Warburg.
- Skrozza, T (2007) Bitka za Sutjesku, *Vreme*, br 873, 27. 09. 2007., 08. 06. 2018. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=513463>

Tanjug, 12. 02. 2013., Šeici grade luskuzni hotel na mestu ruševina Generalštaba? <https://www.blic.rs/vesti/ekonomija/seici-grade-luskuzni-hotel-na-mestu-rusevina-generalstaba/s8v1kcw>

Tanjug, 28. april 2017., Muzej Stefana Nemanje na mestu Srušenog Generalštaba, 08. 06. 2018., <http://www.politika.rs/sr/clanak/379416/Muzej-Stefana-Nemanje-na-mestu-srusenog-Generalstaba>

Tulimirović, D. (2017) Ni hotel, ni muzej. Zgrada Generalštaba mogla bi da dobije potpuno neočekivanu namenu, *Blic*, 07.10.2017. <https://www.blic.rs/vesti/beograd/ni-hotel-ni-muzej-zgrada-generalstaba-mogla-bi-da-dobije-potpuno-neocekivanu-namenu/121kpl3>

Vukotić Lazar, M. (2002) *Beogradsko razdoblje arhitekta Nikole Dobrovića (1945-1967)*, Beograd: Plato.

Vukotić Lazar, M. (2015) Uloga arhitekta Nikole Dobrovića na implementaciji savremenih urbanističkih i arhitektonskih teorija i poetika u institucionalno planiranje urbanog razvoja Beograda: Prilog sagledavanju i tumačenju „Dobrovićevog Generalštaba” u kontekstu vizije „Velikog Beograda”, *Гласник Етнографског института САНУ*, [S.l.], v. 63, n. 2, str. 411-431.

Yates, F. (1966) *The Art of Memory*, Chicago: University of Chicago Press.

Milan Popadić
University of Belgrade, Faculty of Philosophy –
Department of Art History, Belgrade

GENERALŠTAB BY NIKOLA DOBROVIĆ AS
A MEMORIAL TOPOS IN THE 21ST CENTURY

Abstract

This paper is based on an assumption that urban structure is a mnemonic mechanism: as it was effectively stated by Lewis Mumford, “in the city, time becomes visible”. The basic mnemonic starting point is that there is a connection between images (*imagines*) and places (*loci*), and that by creating a connection in one’s consciousness, one can invoke recollections of certain content (*memoria*). Transferred to the domain of urban structure, the city becomes a place filled with images that form a special memory landscape. In this context, iconic architectural works are of prominent importance. Therefore, in this paper, and starting from above given assumptions, the location of the State Department for National Defense building (known as the Headquarters or “Generalštab”), designed by architect Nikola Dobrović, will be examined in the overall memory landscape of Belgrade. In this regard, the importance of “Generalštab” as a cultural monument, its heritage values, as well as the coherence of the proposal for its conversion and reconstruction will be taken into account. The speed with which “Generalštab” has changed its memory connotation from an architectural monument (as a metaphor of Sutjeska or an articulation of Bergson’s philosophy) through a site of devastation (after the NATO bombing of 1999) to a polygon for political juggling with public resources (the 21st century), points to the incompatibility of memory contents and therefore to the need for constant care of them.

Key words: *city as a mnemotechnical mechanism, Nikola Dobrović, Generalštab, heritage values, urban memory, memory landscape*